

ZAYSAN VA OLAKO'L BOTIQLARI LANDSHAFTLARIGA QIYOSIY TAVSIF

dots. Usmonova R.,

2-kurs geografiya yo`nalishi talabasi Saidquov Z. Z.,

3-kurs geografiya yo`nalishi talabasi Ismatullayeva F.A.

(Qarshi DU).

Annotatsiya: Maqolada O`rta Osiyo mintaqasida joylashgan Zaysan va Bell tog` vodiylari landshaftlarining shakllantiruvchi omillari va ularning tabiiy xususiyatlarining qiyosiy tavsifi berilgan. Shuningdek, geografik nomlarning kelib chiqishiga e'tibor qaratilmoqda. Geografik joylashuvi, geologiyasi, relyefi, iqlim va suv resurslarining xususiyatlari, tuproq qoplamasi, flora va faunasining o`xshashliklari va farqlari, ulardan foydalanish natijasida yuzaga keladigan ba'zi tabiat muammolari tasvirlangan.

Kalit so'zlar: tog` oraliq, botiq, vodiy, karbon, oligotsen, bo`r davri, relik, flora, fauna, qo`riqxon.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛАНДШАФТОВ ЗАЙСАНСКИХ И ОЛАКУЛЬСКИХ ДОЛИН

Аннотация: В статье дана сравнительная характеристика формирующих факторов ландшафтов горных долин Зайсана и Алаколь, расположенных в Среднеазиатском регионе, и их природных особенностей. Также уделяется внимание происхождению географических названий. Описаны географическое положение, геология, рельеф, особенности климата и водных ресурсов, сходства и различия почвенного покрова, флоры и фауны, некоторые природные проблемы, возникающие в результате их использования.

Ключевые слова: гора промежуточная, вогнутая, долинная, каменноугольная, олигоценовая, меловая, реликтовая, флора, фауна, заповедник.

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE LANDSCAPES OF THE ZAISAN AND ALAKOL VALLEYS

Abstract: The article provides a comparative description of the formative factors of the landscapes of the Zaisan and Alakol mountain valleys located in the Central Asian region and their natural features. Attention is also paid to the origin of geographical names. The geographical location, geology, relief, features of climate and water resources, similarities and differences of soil cover, flora and fauna, and some natural problems arising from their use are described.

Key words: the mountain is intermediate, concave, long, carboniferous, oligocene, Cretaceous, relict, flora, fauna, nature reserve.

Kirish. Qiyosiy tavsif usuli tabiiy geografiyada qadimdan qo`llab kelinadi. Hozirgi davrda ham mazkur usul geografik tadqiqotlar olib borishning asosiy usuli hisoblanadi. Qiyosiy-tavsif usuli turli hududlarni relyefini, iqlimini, ichki suvlarini, o`simligi, tuproq, hayvonot dunyosi, tabiat zonalari va landshaftlarni o`rganishda keng qo`llaniladi. Mazkur usul mamlakatshunoslikda ko`proq foydalaniladi, ammo biz ushbu usuldan tog` oraliq botiqlaridan Zaysan va Olako`l botiqlarining

landshaft xususiyatlarini o`rganishni maqsad qildik. Zaysan va Olako`l soylıkları O`rta Osiyoning boshqa tog` oraliq botiqlariga nisbatan, sharqiy qismida Xitoy davlati bilan chegaraga yaqinligi, tog`liklar va ko`llarning mavjudligi o`quvchilarni qiziqtiradi. Bu tadqiqot yuqorida nomlari keltirilgan botiqlarning geologiyasi-geomorfologiyasiga bog`liq holda shakllangan iqlimi, yer usti va yer osti suvlari, tuproq qoplami va organik olam to`g`risida qiziqarli ma`lumotlar beradi. Shu sababli mazkur tadqiqot hududi bo`lajak geografiya o`qituvchilarini yangi geografik bilim manbalari bilan boyitishda muhim omil bo`lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Hozirgi zamon geografiyasi tabiiy- hududiy komplekslar bilan hududiy ishlab chiqarish komplekslarining rivojlanish va tarqalish qonuniyatlarini o`rganadigan, tadqiq etadigan fan sifatida o`z nazariy asoslariga ega. Har qanday geografik obyektning boshqalardan farq qiladigan va boshqalarga o`xshaydigan o`ziga xoslik xususiyati uning joylashgan o`rni hamda uni o`rab turgan boshqa obyektlar bilan bog`liq bo`ladi.

O`rganilayotgan obyekt O`rta Osiyoning shimoli -sharqiy qismidagi hududini egallab, keskin kontinental iqlimi va noqulay geografik sharoiti bu regionning o`zlashtirilishida qiyin bo`ladigan eng asosiy to`siqlarning biri bo`lib hisoblanadi.

O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi fanini o`rganish davomida o`lkadagi tabiiy rayonlarning bir – biriga o`xshash tomonlarini va tafovutlarini ham o`rganiladi. Shu o`lkadagi tabiiy imkoniyatlarini yanada oshirish tadbirlarini ishlab chiqishda ushbu fanning ham ahamiyati kattadir. Ayniqsa o`lkaning tog`oraliq botiqlarini qiyosiy tahlil asosida o`rganilganda, o`quvchilar hududning tabiiy sharoiti va resurslari haqida chuqur bilim va ko`nikmaga ega bo`ladilar.

№	Tabiiy geografik xususiyatlari	Zaysan botig`i 	Olako`l botig`i
1.	Nomlari-ning kelib chiqishi	Zaysan nomining kelib chiqishiga ko`ra turlicha bo`lib, Zaysan - Zaysang (xitoycha "Tsay-Syan", "kansler,	Qadimgi davrlarda Olako`l deb atalishi har-xil bo`lib, uning nomini kelib chiqishini ko`lning tabiiy sharoiti va

		buyuk vazir” unvonidan) mongollar, buryatlar, qalmiqlar, Oltoylar, xakaslar, telengitlar lavozimi hisoblanadi. Zaysan-Yuan imperiyasi davridan beri ma'lum bo'lgan qadimiy unvon bo'lib, ulusni yoki elatning meros egasi ekanligini anglatadi. Ba'zi hollarda unvon shahzodaga mos keladi. Ulan-Bator yaqinidagi yodgorlik majmuasi, Zaysan nomli tepalikda joylashgan.	xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, Olako'l - mo'g'ulcha Gurgun-Nor nomini olgan, bu "ko'priklar ko'li" degan ma'noni anglatadi. Balki, Olako'l atrofidagi quruq yerlari ko'rgan qadimgi xalqlar ko'llar zanjirini ajratib turadigan ko'priklarga o'xshatishgandir. Olako'l - qozoq. -Alakul, ala Kouldan-yorqin, rang- barang ko'l ma'nosida ham ishlatiladi. IX-XI asrlar Kimaki bu ko'lni Koktum panyolkasidagi shahar nomi bilan Gagan deb atashgan.
2.	Geografik o'rni	Zaysan botig'i O'rta Osiyo o'lkasining sharqida Oltoy tog' tizimining janubiy tizmalari va Torbag'otoy, Manrak, Saur va Saykan tog' tizmalarining shimoliy tizmalari bilan chegaralangan, tog'lar orasidagi keng vodiidir. Manrak va Saykan tog' tizmalari Chilikta va Kenderlik daryo vodiylarini Zaysan botig'idan ajratib turadi. Zaysan botig'i subkenglik bo'yicha yo'nalgan bo'lib, umumiy maydoni taxminan 40 ming km ² ni tashil etgan. Botiqning 3/4 qismi Qozog'iston hududida, qolgan qismi esa Xitoy hududida joylashgandir.	Olako'l botig'i g'arbda Ayaguz daryo vodiysi, shimolda Torbog'otoy tog'i, janubda Jung'oriya Olatovi tizmalari orasida joylashgandir. Sharqiy qismi Xitoy davlat chegarasiga to'g'ri keladi. Hudud Balxashbo'yi va Olako'l tekisligida Balxash-Olako'l botig'ini egallab, g'arbda Chu-Talas botig'idan Chu-Ili va Jeltu orqali ajralib turadi. Ulkan Olako'l botig'i Torbog'otoy tizmasining janubi va janubiy-g'arbida joylashgandir. U O'rta Osiyo tog'lik qismining shimoli-sharqida joylashgan yirik tog' oraliq botiqlaridan biri hisoblanadi. Olako'l botig'i yoki soyligining sharqida dengiz sathidan 343 metr balandlikda Olako'l botig'i yastanib yotadi.
3.	Geologik tuzilishi	Har ikkala hudud paleozoy erasining karbon davrlarida qit'alararo Jung'oriya dengizi - Paleoosiyo okeanining relikti bo'lgan. Perm davrida esa bu dengiz yo'q bo'lib ketgan. Keyinchalik eosen davrida esa yagona Balxash-Olako'l suv havzasi hosil bo'ldi. Shundan so'ng Balxash-Olako'l, Sharqiy Zaysan va Gobi ko'llarining transgressiyasi boshlanib, qit'alararo Xanxay dengizi hosil bo'lgan. Bu dengiz Yetti Daryo va Jungoriyaning katta qismini egallab olgan, ammo oligotsenda u relikt (qoldiq) ko'llar Balxash, Olako'l, Zaysan va Gobi hosil bo'lishi bilan qurib qolgan. Keyingi tektonik jarayonlar kuchayib, hozirgi botiqlarning yer yuzi cho'kib boshladi va tog'li hududlar esa ko'tarilishi natijasida (Torbog'otoy tizmasi) Zaysan, Olako'l va boshqa ko'llar alohida suv havzalari sifatida shakllandi. Zaysan va Olako'l havzasi tektonik kelib chiqishga ega botiqlardir.	
4.	Relyefi	Zaysan botig'i gertsin tog' hosil bo'lish bosqichiga to'g'ri keladi. Botiq dengiz sathidan 395 m balandlikda joylashgan bo'lib, maydoni 1800 km ² ni tashkil etadi. Botiqning eng past qismida (382 m) Zaysan ko'li hosil bo'lgan. Botiqning balandligi tog'lar etagida 370 m dan 900-1000 m gacha boradi. Zaysan botig'i tekisliklardan qoldiq tog'	Balxashbo'yi va Olako'l regioni tektonik bukilmada joylashganligi tufayli uning ustuni qalinligi 1000 m gacha boradigan mezozoy-kaynozoy yotqiziqlari qoplab olgan. Bu yotqiziqlarning ustuni esa nisbatan yosh flyuvioglyatsial, allyuvial, prolyuvial, ko'l va eol kabi yotqiziqlar qoplab olgan.

		massivlari, qirlarni ko'tarilib turganligini ko'rish mumkin. Botiq kaynozoy geologic davrlar mobaynida yotqiziq-lari bilan qoplangan jinslardan tashkil topgan. Ayniqsa, yer yuzasi k'ol, daryo yotqiziq-lari va qumliklardan tuzilgan. Zaysan botig'ida qum relyef shakllari, qum tepalari va barxanlar ham uchraydi.	Olako'l botig'ining o'rtacha balandligi 400 m bo'lib, markazdan har tomonga balandlashib boradi. Markaziy qismida uning balandligi 343-350 m atrofida o'zgaradigan Olako'l, Sassiqlik ko'l va Uyaliko'l kabilar joylashgan. Bu ko'llarning atrofi past bo'lib, qirg'oqlari botqoq, sho'rxok yerlardan va to'qayzorlardan iborat.
5.	Iqlimi	Zaysan botiqining iqlimi keskin kontinentaldir. Zaysan botig'ida bahor va kuzda ob-havo harorati beqaror bo'lib o'zgaruvchidir, yoz faslida esa quruq ob-havo kuzatiladi. Zaysanda qishda yanvar oyining o'rtacha harorati 16,6 ^o C ga, iyul oyining o'rtacha harorati 22,7 ^o C ga teng. Yillik o'rtacha harorati esa 5,2 ^o C ni tashkil etadi. Botiq tekislik qismining shimoli-sharqida o'rtacha yillik yog'in miqdori 350-380 mm, janubi-sharqiga tomon yog'in miqdori (250-300 mm) Zaysan ko'lga botig'i tomon esa (129 mm gacha) kamayib boradi. Oltoy tog'lariga tomon yog'in miqdori (1000-1500 mm) ortib boradi. Yilning sovuq oylarida yog'in qor shaklida tushadi. Eng ko'p yog'in (19 mm) iyul oyiga to'g'ri keladi. Eng kam ko'p qor ko'rinishidagi yog'in (32 mm) yanvar oyiga to'g'ri keladi. Zaysan botig'ida havo massalarining harakati mavsumiy o'zgarib turadi. Yiliga taxminan to'rt oy mart oyining oxiridan iyul oyining oxirigacha shamol bo'lishi kuzatiladi. Zaysan botig'ida may oyi eng shamolli oy hisoblanadi. Hududda vegetatsiya davri shimoli-g'arbida 176 kundan shimoli-sharqida 190 kungacha boradi.	O'lako'l botig' ham iqlimi quruq keskin kontinental bo'lib, botiqning tog'li va tog' oldi hududlarida mo'tadil iqlim hukmron. Olako'lda qish qattiq, sovuq harorat va kuchli shamollar bilan tavsiflanadi. Dekabr oyida kunduzgi harorat kamdan - kam hollarda 0 ^o C dan oshadi, kechasi esa -10 ^o C gacha tushishi mumkin. Kunduzi harorat -5 ^o C atrofida, kechasi esa -15 ^o C va undan past bo'lishi mumkin. Olako'ldagi qishki shamollar ayniqsa kuchli bo'lib, kunlarning yana sovib ketishini kuchaytiradi. Iyulda o'rtacha harorat 18-23 ^o C ni tashkil etadi. Tekislik hududida yillik yog'in miqdori 135-200 mm, tog'li hududlarda esa 350-550 mm ga yetadi. Sovuqsiz kunlar 163-168 kun, + 10 ^o dan yuqori bo'lgan haroratning yig'indisi 3300-3400 ^o . Shamol yil bo'yi shimoldan va shimoli-sharqdan esib, tezligi daqiqasiga 1,9-4,7 m ga yetadi. Jungoriya darvozasi har ikki tomonida atmosfera bosimlari farqi kattalashganda tez esib, daqiqasiga 10-15 m, ayrim vaqtlarda, hatto 40 m ga ham yetadi. «Saykon» sovuq shamol bo'lib, ko'proq qishda essa, aksincha «Ebi» issiq shamol bo'lib, yozda esadi.
6.	Ichki suvlari	Zaysan - tektonik ko'l bo'lib, litosfera plitalarining tektonik siljishi natijasida bo'r davrida hosil bo'lgan degan taxminlar bor. Zaysan ko'lining havzasi 47 ^o 60' va 48 ^o 30' shimoliy kengliklar va 83 ^o va 85 ^o sharqiy uzoqliklar o'rtasida joylashgandir. Ma'lumotlarga ko'ra, ba'zi olimlar Zaysanni eng qadimgi ko'l	Olako'l ko'li (46 ^o 04' va 46 ^o 52' shimoliy kengliklarda, 81 ^o 45' va 81 ^o 51' sharqiy uzoqliklar orasida) dengiz sathidan 343 metr balandlikda Balxash-Olako'l havzasida joylashgan. Uning umumiy maydoni deyarli 2700 km ² ni tashkil etadi. Ko'lining maksimal chuqurligi 150 yil

		<p>deb, ba'zilari esa ko'lining taxminan 70 million yil oldin paydo bo'lgan deb, ta'kidlashadi.</p> <p>Ko'l dengiz sathidan 395 m balandlikda joylashgan bo'lib, maydoni 1800 km²ni tashkil etadi. Zaysan ko'lining suvi tiniq (shaffofligi 1,3 m) bo'lib, suvining toza va chuchukligi bilan mashhurdir. Ko'l qish (XI-IV) oylarida muz bilan qoplanadi. Ko'lga sharq tomondan Qora Irtish va Kenderlik daryosi, g'arbdan esa Ko'kpekti, Bugaz va Bozor, shimol tomondan esa Chegra, Arasan va boshqa daryolar oqadi.</p>	<p>oldin taxminan 20 metr bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda 54 metrga etdi. Suv havzasining uzunligi 104 km, eni 52 km ni tashkil qiladi. Qo'shqarko'l, Sasiqko'l va Jalanashko'l sayoz ko'llari Olako'l ko'l tizimini tashkil qiladi. Qachonlardir bu ko'llar yaxlit ko'l havzasini tashkil qilgan. Yoz oylarida ko'ldagi suv +25-28°C gacha qiziydi. Ko'lining asosiy daryolari: Qoratorol, Oqsu, Lepsa, Ayaguz, Urjar (206 km, suv yig'ish maydoni 5280 km²), Xatinsu, Emel, Urgayt, Jamanti, Tentek. Olako'l ko'lining uchta oroli bor. Ko'l suvida yoddan tashqari Mendeleyev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari uchraydi. Olako'l ko'lining bir litr suvida 11 grammgacha tuz mavjud. Amir Temur hukmronligi davrida o'zining harbiy yurishlari davomida Olako'l botig'idan o'tgan vaqtida, bu ko'ldan suv ichib bo'lmasligini ko'rib, "it ichmaydi" yoki "it-ichmas" deb ta'rif bergan, chunki bu ko'llar suvi sho'r bo'lib ichishga yaroqsizdir. Olako'l ko'lida bir litr suvda 11 gramm tuz bor edi. Olako'l ko'li 60-65 mln yil oldin paydo bo'lgan degan fikrlar bor.</p>
7.	Tuproqlari	<p>Zaysan botig'ida tog'lar oldidagi tekisliklarda qora tuproqlar, Irtishning chap qirg'og'ida to'q kashtan tuproqlar, och kashtan tuproqlarida, jigarrang tuproqlarda sho'r bosgan hududlarda botqoqlar va qum do'nglik massivlari uchraydi.</p>	<p>Olako'l hududida jigarrang cho'l-dasht va kam karbonatli bo'z tuproqlar, sho'r botqoq tuproqlar, kulrang rang qo'ng'ir chalacho'l tuproqlari, tog'lar oldida och kashtan va to'q qora tuproqlar tarqalgan.</p>
8.	O'simliklari	<p>Dashtlarda shuvoq – tipchoq, shuvoq-byurg'un o'simliklari uchraydi. O'rmon zonasida terak, archa, qayin, tilog'och, kedr va boshqalar uchraydi. Tog' etaklarining quyi qismlarida tog'dashtlari, tog' yonbag'irlarida esa o'rmon zonasi yastanib yotadi.</p>	<p>O'simlik dunyosi 270 ga yaqin turli xil flora turlari bilan ajralib turadi. Olako'l botig'ida cho'l va chalacho'l o'simliklari (shuvoq, saksovol, juzgun, boyalich va b.), ko'llar atrofida va daryolar qayirlarida to'qayzorlarda qamish va chiya chakalakzorlari, tog'li hududlarda qayin, olma, Tyan-Shan archa va Sibir qarag'ay o'rmonlaridan iborat.</p>
9.	Hayvonot dunoyosi	<p>Sutemizuvchilardan yovvoyi cho'chqa, kiyik, mushklar va elik ham yashaydi. Umuman olganda, havzaning faunasida olimlar amfibiyalarning 2 turini, sudralib</p>	<p>Olako'l hududida qushlar bozorini kuzatish mumkin. Bu hududda qushlarning 200 ga yaqin turlari mavjud. Noyob turlaridan: pushti</p>

		<p>yuruvchilarning 14 turini, qushlarning 287 turini va sutemizuvchilarning 68 turini aniqlashgan.</p> <p>Zaysan baliqqa boy ko'ldir. Bu yerda sazan, cho'rtan baliq, karas, lesh, tanga baliq, Telets sigi, lenok, taymen, Sibir yeletsi, qisqichbaqa va boshqa turlar uchraydi.</p>	<p>pelikanlar, qora laylaklar, oqqushlar va boshqa xilma-xil qushlar galasi uchun maskan hisoblanadi. Olako'l botig'ida relikt qushlar ham mavjud. Qushlarning 40 turi "Qizil kitob"ga kiritilgan.</p> <p>Ko'lda baliq turlaridan sazan, kumushrang karas, lesh, Osman, marinkaning bir nechta turlari va boshqa baliq turlari yashaydi. Olako'l ko'lining atrofidagi qo'riqxonada ko'plab hayvonlar mavjud: tulki, bo'ri, yovvoyi cho'chqa, bo'rsiq, to'ng'iz, ermine, kiyik va qunduz.</p>
10.	Qo'riqxonalari	<p>1968 yilda Zaysan havzasining janubi-g'arbida Torbog'toy davlat zoologiya buyurtma qo'riqxonasi tashkil etilgan. Ko'lda ondatra iqlimlashtirilgan.</p>	<p>1968 yilda Olako'l qo'riqxonasi tashkil etilgan.</p>
12.	O'ziga xosligi	<p>Suvining tiniqligi, atrofining go'zalligi, Yevrosiyoda yagona tabiat yodgorliklaridan Kiin-Kerish "olovli qoyalar", Shekelmes burni xilma-xil rangli loylar makoni kabi landshaftlari bilan mashhur. Shu tufayli ham ko'lda dam olish, ham atrof manzaralarini tomosha qilish uchun yilbo'yi sayyohlar bilan gavjum bo'ladi.</p>	<p>Olako'l hududi toza havoga egaligi (atrofi 600 km atrofida og'ir sanoat yo'q), tuz molekullari va dasht o'tlarining xushbo'y hidi bilan mashhur. Alakol sohilidagi havo vannalari nafas olish organlari kasalliklari va yurak kasalliklarini engishga yordam beradi. Bundan tashqari ko'l suvida davolovchi minerallarning ko'pligidan "Shibobaxsh ko'l" nomini olgan. Shuning uchun ko'plab dam olish maskanlari tashkil etilgan.</p>

Demak, o'rganilayotgan Zaysan botig'i va Olakol' botig'i ham Xitoy chegarasiga yaqin joylashgan. Jumladan, Zaysan ko'lining sharqiy qirg'og'idan 60 km uzoqlikda Xitoyning davlat chegarasi joylashgan. Olako'l botig'i esa Jung'oriya yo'lagi bo'ylab Qozog'iston va Xitoy chegarasini bog'laydi. Olako'l botig'i ushbu Jung'oriya darvozasi deb ataladigan joy bilan mashhur. Bu Jung'oriya yo'lagi keng tog' dovoni bo'lib, uning uzunligi 50 kilometr va kengligi 10 kilometrga teng. Bundan tashqari Olako'l ko'l sistemasi qadimda Ebi-Nur, Ubsi-Nur kabi Xitoyda joylashgan ko'llar tizimi bilan bog'lig'liq bo'lgan.

Yuqoridagilarni tahlil qilish asosida O'rta Osiyo o'lkasining har bir obyektiga o'ziga xos tabiatga ega ekanligini va barchani birday qiziqtirishini ko'rish mumkin. O'rta Osiyo o'lkasini hali ham ochilmagan sirlari ko'p. Bu haqida

kelgusi tadqiqotlar olib borish asosida, o`quvchilarni qiziqtiradigan va o`rganish zarur bo`lgan obyektlar haqida yoritish maqsadidamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баратов П. ва бошқалар. Ўрта Осиё табиий географияси //Ўқув қўлланма. Т.: “Ўқитувчи” 2002. 639 б.
2. [Алакóль](#) // Словарь географических названий СССР / [ГУГК](#), [ЦНИИГАиК](#). — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : [Недра](#), 1983. — С. 10. — 94 000 экз.
3. [Балкаш-Алакóльская впадина](#) // [Казахстан. Национальная энциклопедия](#). — Алматы: [Қазак энциклопедиясы](#), 2004. — Т. I. — [ISBN 9965-9389-9-7](#). (CC BY-SA 3.0).
4. Панов Д. И. — статья «[ПАЛЕОАЗИАТСКИЙ ОКЕАН](#) : [арх. 28 декабря 2021] // [Большая российская энциклопедия](#) : [в 35 т.] / гл. ред. [Ю. С. Осипов](#). — М. : Большая российская энциклопедия, 2004—2017.
5. Маматов А., Усманова Р. Микротопонимларни географик ғоялар тарихи билан боғлаб ўрганиш масалалари //“Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” йилига бағишланган илмий-амалий конф. материаллари. Қарши“Насаф”2009. 1-жилд. 102-104 б.
6. Усманова Р., Хусанов И. География дарсларида таълим технологияларидан фойдаланиш // Водий ва воҳалар: табиати, аҳолиси,хўжалиги. Республика илмий-услугий конф.матер. Андижон-2012. 287-290 б.
7. Усманова Р. География таълими самарадорлигини ошириш хусусида // Ўзбекистон географияси: табиати, аҳолиси, хўжалиги. Иқтидорли талабалар ва ёш олимларнинг Респ. Илмий-амал.конф.мат.Т.: 2013. 337-338 б. Усманова Р. Ўлкани ўрганишда топонимлардан фойдаланиш масалалари //Антропоген ландшафтшунослик Илмий мақолалар тўп. Ўз. География Жамияти.СамДУ. Самарқанд-2014. 135-140 б.
7. Усманова Р., Муродова Д. География дарсларида интерфаол усуллардан фойдаланиш // Узлуксиз таълим мазмуни, метод ва воситаларини модернизациялашнинг дидактик принциплари. Респ. Илмий- амал.конф.материали. Қарши – 2015. 243-244 б.
8. Usmanova R., Murodova D. Tog' oraliq botiqlarining landshaft xususiyatlari.// “Ozbekiston geografiya jamiyati” Toshkent,6-7 dekabr 2019 y. 41-44 b.
9. <https://kz24.news/article/interesnye-mesta/ozero-zaysan.html>